

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi
ISSN: 2630-600X

VASAD

Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi - Yıl / Year: 2021 - Sayı / Issue: 7 - Sayfa/Page: 133-164
Makale Bilgisi / Article Info / Geliş/Received: 06.04.2020 / Kabul/Accepted: 13.06.2020
Yayın Tarihi/ Date Published: 30.06.2021

Atıf/Citation: Dunder, E. (2021). Haşimi Rafsancani'nin Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi.
Vankulu Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7, 133-164

Araştırma Makalesi / Research Article

Enbiya DUNDAR

Yüksek Lisans Öğrencisi
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı
ORCID: 0000-0003-0143-353X
enbiya.dundar@gmail.com

Haşimi Rafsancani'nin Hatıratı Işığında İran İslam Devrimi *Iranian Islamic Revolution in Light of Hashemi Rafsanjani's* *Memory*

Öz

XX. yüzyılın en dikkat çekici olaylarından biri, hiç şüphesiz ileride İran İslam Devrimi diye adlandıracağımız İran'daki halk ayaklanmalarıdır. Ayaklanmaların temeli XIX. yüzyıla kadar uzansa da bu başkaldırılar; devrime dönüşerek iktidar olabilmek için kendisine en uygun ortamı 1979 başlarında bulacaktı. Şah Muhammed Rıza Pehlevi'ye karşı yapılan bu devrim, Orta Doğu'daki halk ayaklanmalarının en önemlisidir. Çünkü bu ayaklanmaların finalini dini liderler yapmış, Humeyni önderliğindeki Şii din adamları devrimi İslami bir devrim haline getirmişlerdi. Devrim sonrası yaşanan iç karışıklıkların uzun süre bitmemesi ve günümüze kadar süregelen iç muhalefetin dinmemesinde; 'Merci-i Taklid' olarak vasıflanan imamın, 'Velâyet-i Fakih' ünvanı ile sorgulanamaz bir pozisyonla ülkedeki en yetkili kişi olmasının yadsınamaz derecede etkisi olacaktı. Humeyni'nin Allah adına hüküm sürdüğü bu mutlak mercinin en önemli yardımcılarından birisi hiç şüphesiz Ayetullah Haşimi Rafsancani idi. Bu doğrultuda, çalışmamızda Ayetullah Haşimi Rafsancani'nin hatıratı ışığında İran İslam Devrimi, devrime zemin hazırlayan süreç, devrim sonrası yaşanan krizler ve süreç içerisinde uygulanan yöntemler ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ayetullah, Rafsancani, Humeyni, İran, İslam Devrimi, Pehlevi.

Abstract

One of the most remarkable events of the twentieth century is the popular uprisings in Iran, which we will undoubtedly call the Islamic Revolution of Iran in the future. Although the basis of the uprisings dates back to the nineteenth century, these uprisings would find the most suitable environment to become a power by turning into a revolution in early 1979. The revolution against Shah Mohammad Reza Pahlavi is the most important of the popular uprisings in the Middle East. Because religious leaders brought an end to these uprisings, Shiite clerics led by Khomeini turned the revolution into an Islamic Revolution. The imam, who was 'Marjee-i Taqleed', would have an undeniable effect by being the most component person in the country with an unquestionable position with the title 'Velayet-i Faqih'. One of the most important aides of this absolute authority, which Khomeini ruled in the name of Allah, was undoubtedly Ayatollah Hashemi Rafsanjani. In this regard, our study Ayatollah Hashemi Rafsanjani's memoirs in the light of Iran's Islamic Revolution, the process of preparing the ground for revolution, methods and processes applied in the crisis experienced after the revolution has attempted to be addressed.

Keywords: Ayatoullah, Hashimi, Rafsanjani, Homayni, Islamic Revolution, Pahlawi.

Giriş

Kaçar Şah'ı Nasreddin Şah'ın 1890'da İngiliz Talbot Şirketi'ne verdiği tütün ticaretindeki büyük imtiyaza karşı, Tahran'da İranlı tüccarlar ve din adamları tarafından yapılan gösteriler aynı zamanda tütün üreticisi de olan ulemanın başını çektiği ilk isyan olacaktır. Talbot Protestoları olarak da bilinen bu tütün boykotu ve sonrasındaki meşrutiyet dönemi Kaçar Hanedanlığının düştüğü durumu genel olarak özetlemek gerekirse, ülke; küresel ve kapitalist iş adamlarına pay edilmiş, İngiliz ve Ruslara karşı alınan yenilgiler ülkeyi İngiliz ve Rus sömürgesi haline getirmiş, devlet ve halk tamamen ayrılmış, halkı yerelde yönetenler gerçekte ulema ve toprak ağaları olmuştu. Gerçi çoğu zaman bu iki zümre aynıydı. Toprağı elinde tutan toprak ağaları din adamlarıydı ve bu gücün ellerinden gitmesinden tedirgin olmuş durumdalarđı. Ve bu da meşrutiyet devrimine giden süreci başlatmış olacaktır.

Daha sonraki yıllarda Osmanlı'nın Birinci Cihan Harbi'ndeki düşmanlarından ikisi olacak olan Rusya ve İngiltere'nin İran'ı işgal ve paylaşımı son hızla devam ederken, ülkedeki yönetimi işgal eden hanedan olan Kaçarlar ise biçare bir şekilde ne İngiltere ve Rusya'ya ne de içerideki toprak ağalarına ve seçkinlere söz geçirebiliyordu. Ki bu bahsi geçen İran, yeni sistemde kendi yerli reaksiyonlarını ancak 1950'lerde vermeye başlayacak, 1979 devrimine kadar da bu devam edecekti.

Gülriş ŞEN'in, "20. yüzyıla sabanla giren İran'ın 21. yüzyılda Basra Körfezi'nin ve Orta Doğu'nun büyük gücü haline gelme serüveni" (Şen, 2010: 179) olarak adlandırdığı İran'ın bu yüzyılını yakından inceleyecek olursak; Hızlı kapitalist değişimler karşısında ne yapacağını bilemeyen ve afallayan bir İran görüntüsüne şahit oluruz.

XIX. YY. Sonu ve XX. YY. Başlarında İran'da Sosyo-Ekonomik ve Siyasi Durum

1905 yılında başlayan Meşrutiyet Devrimi'nin temel sebeplerinden biri şüphesiz ekonomi idi. Fakat bu itirazlar, halkın memnuniyetsizliğiyle zuhur eden bir ekonomik hoşnutsuzluktan ziyade yerli burjuvazinin hoşnutsuzluğunun bir tezahürü idi. İlk yabancı sermaye ülkeye müthiş bir peşkeş çekme denebilecek tarzda girmişti.

Dışarıya açılma, borçlanma ve özelleştirme dönemi 1872'de Nasreddin Şah'ın ileride Reuters markasıyla medya imparatoru olacak olan Julius De Reuter'e maden, demiryolları, tramvay yolları, baraj, yol ve sanayi tesisi inşaatları için ruhsat satmasıyla başladı. 200 bin dolara satılan ve kardan %60 pay almayı içeren bu anlaşmayı Lloyd Curzon "Bir hükümdarlığın bütün kaynaklarını hayal bile edilemeyecek düzeyde, tarihte hiç görüşmemiş bir biçimde yabancı ellere teslim edışı" şeklinde ifade edecekti. (Abrahamian, 2008: 53).

İran'a ilk yabancı sermaye "İran'ın tüm alt yapısını sömürme hakkı tanıyan bir anlaşma" kapsamında Baron de Reuter ile girmiş oldu. 1906 meşrutiyetinin mimarları tüccar, ulema, doğma aşamasındaki burjuva ve aydınlar sınıfı gibi dış yatırıma karşı olan gruplar olacaktı. Bu sayede tüccarlar ve burjuvazi, mecliste temsil hakkı elde ettiler. Bu dönemde oluşan işçi sınıfının ilk eylemi de 1906 yılında Enzeli'de gerçekleşecekti. (Marshall, 1994: 6)

Başkent dışında hükmü geçmeyen ve vergi toplama gücü olmayan Kaçar Hanedanının toprak ağaları, burjuvazi ve küresel yatırımcılarla arasını iyi tutmaktan başka çaresi yoktu. Meşrutiyetle birlikte yönetimde de etkisini arttıran toprak ağası mollalar ülkenin gizli muhalefeti oldukları kadar bir bakıma da milli burjuvazinin en temel örnekleriydiler. Bu gücü ellerinden yitirmemek için ileride Muhammed Rıza Şah'ın İnkılab-ı Sefid Kanunları'na dahi sert bir şekilde direneceklerdi. İran'ın 20. Yüzyıla girerken hâl-i pürmelâli bu şekildeydi.

Meşrutiyeti ilan ettiren tüccar ve din adamları aslında hem hanedana hem de çıkarlarını baltalayan Rus ve İngilizlere

başkaldırmışlardı. Bu gelişme iki sömürgeci gücü tek paydada birleşmeye sürüklemişti: “Rıza Han”.

Yerli tüccar, toprak ağaları ve din adamlarının iş birliğinin iktidara yürüdüğünü gören Sovyet ve İngilizler, kontrol altında tutabilecekleri ve onun da İran’ı dizginleyip kontrol altında tutabileceği yeni bir lidere ihtiyaç duymaya başladılar.

Phill Marshall, Kaçarların hâkimiyetinin son bulmasının da Rıza Han’ın iktidara gelmesinin de yabancı sermayenin hoşnutsuzluğu sonucu olduğunu söylemekte. Zayıflamış Kaçar Şahı’nın halk örgütlenmelerine ve işçi sınıfına karşı etkisiz kalması sonucu demokrasi söylemleriyle halkın desteğini alacak ve halkı sol örgütlenmelere karşı engelleyecek güçlü bir lidere ihtiyaç duyulmuştu. Bu da kapitalizmin Rıza Han’ı desteklemesine neden oldu. (Marshall, 1994: 7)

1921’de Kazak Garnizonu’nun Komutanı General Rıza Han, bir darbeyle Tahran’da yönetimi ele geçirdi. Rıza Han’ın Şah olacağı 1925’li yıllara kadar süregelen, Rıza Han’ın çok da fazla ön plana çıkmadığı, yönetimin el değiştirilmesi evresi olan ve İngilizlerle anlaşmalı olarak ilerleyen darbe süreci konusunda Abrahamian, “*Çoğu İranlının darbeyi Britanya’nın tezgâhladığı bir dümen olarak görmesine şaşmamalı*” demektedir. (Abrahamian, 2008: 86)

1925’e kadar İngilizlerle ortak hareket eden Rıza Han 1925’te İran’ın lideri ve şahı olacaktı. Ve bu şahlık yılları 1941’e kadar uzanacaktı.

Rıza Şah gün geçtikçe bütün muhalif grupları ezerek tek güç haline geldi. Yönetimi tamamıyla ele alan ve ülkeyi dizginleyen Rıza Han’ın sonraları Almanların ari ırk teorisini ülkesinde uygulamak istemesi ve Almanlarla yakın ilişkiler geliştirmesi hem Rusya hem de İngiltere için büyük risk oluşturmaya başladı. Güçlendikçe bir ulus devleti inşa etme sürecine giren Rıza Şah Pehlevi, Almanlarla iş birliği yaparak Sovyetler ve İngiltere’nin bütün planlarını bozmaya başlamıştı. Bu durum ise Rıza Şah Pehlevi’yi iktidara taşıyan güçleri tedirgin etmeye başlayacaktı.

Muhammed Rıza Şah Pehlevi ve İran İslam Devrimi’nin Filizlenmesi

Birinci Cihan Harbi’nde dahi petrolü kaybetmekten korkan İngiltere, İkinci Dünya Savaşı’nda petrolü kaybetmemek ve Rusya ile karasal bağlantıyı koruyabilmek adına İran’a büyük önem veriyordu. Şah Rıza Pehlevi, harekete geçen İngiliz ve Rusların ülkeyi işgaliyle tahtı, daha önce varis ilan ettiği oğluna bırakarak ülkeyi terk etti. Artık

Muhammed Rıza Şah bu 10 milyonluk (Azer, 1942: 11) ülkenin yeni kralıydı.

Muhammed Rıza Şah da İngiltere ve ABD ile iyi geçinmek için elinden gelen her şeyi yapmış ve onların tam desteğini alarak idareyi kontrol altına almıştı. Öyle ki İngiltere'ye asker sağlama sözünün yanı sıra, ordunun sayısını yarım milyara çıkarma sözü dahi vermişti. Babasının şahsi servet haline getirdiği yüklü miktardaki parayı devlete bağışlayarak büyük sükse yapan Muhammed Rıza Şah, aynı zamanda ABD'deki gizli hesabına da sessiz sedasız 1 milyon dolar aktarmayı ihmal etmeyecekti. (Abrahamian, 2008: 131)

İki partili İngiliz sistemini İran'a getiren Şah, ileride tek bir muhalefete dahi imtiyaz göstermeyecek ve tek parti iktidarına dönecekti (Paşaoğlu, 2019: 314). 1953'e kadar şah, seçkinler ve bürokrasi arasında çekişme olsa da seçkinlerin ülkedeki gücü 21'den 41'e kadar kesintiye uğramıştı. Fakat 1941 yılında seçkinlerin sarayı ve bürokrasiyi tekrar baskı altına almasıyla Şah'ın gücü 1953 darbesine kadar gitgide zayıflayacaktı.

1952 yılına gelindiğinde artık Şah'ın bürokrasi ve patronaj sistemi üzerinde etkisini neredeyse tamamen yitirdiği günler zuhur etmişti. Öyle ki halkın oylarıyla başbakan olan ulusalcı Musaddık hükümetini alaşağı edemeyen Muhammed Rıza Şah Roma'ya kaçmak zorunda kalacak, ancak 1953'te CIA'nın düzenlediği bir darbe sonucu yönetimden indirilen Musaddık siyaseten pasifize edilince ülkeye geri dönebilecekti.

Musaddık'ın halk tarafından sevilmesinin en önemli nedenlerinden biri, petrolün başka ülkelere kullanım hakkının verilmemesi ve millileştirilmesi konusundaki yerli duruşu idi. Onu tehlikeli kılan en önemli ayrıntı ise ulemanın desteğini arkasına alması idi. İran'da ulemanın desteğini alan lider, Şia öğretisinden dolayı büyük avantaj sağlamış demektir. Bu kapsamda şaha muhalefet eden ulemadan olan Humeyni, ilk kez 1944'te yazdığı bir yazı ile şaha açık muhalefete başlamış ve ulemayı da başkaldırıya davet etmişti.

İran'ı diğer Müslüman devletlerden ayıran en önemli unsurlardan bir tanesi halk, ulema ve siyasal erkin arasındaki ilişki türüdür. Diğer Müslüman ülkelerdeki hilafet sisteminin aksine, her ne kadar yönetimlerin 'Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi' anlayışında benzerlikler bulunsa da Şia'daki imamet anlayışında yöneticiyi seçimle değil eleme usulüyle ve İslami açıdan yeterli, içtihat yapabilen bir zümreden yani ulemadan seçme zorunluluğu vardı (Hüseyn, 2011: 106). Liderin siyasi ve sosyal bilimlerde özellikle İslam hukukunda yetkin, iyi yönetim özellikleri ile tanınan bir kişi olması gerektiğinin altı çizilmiş, böylece gelecekte toplumda dini sıfatları olan kişilerle

lider arasında g6rüş ayrılığında doğabilecek olası meşruiyet krizlerinin engellenebileceğı düşünölmüştür (Çitçioğlu, 2015: 48). Fakat İnan'da böyle bir idare henüz tesis edilmediğı için siyasi gücün verdiğı kararlar müçtehitler tarafından onaylanmalı idi.

İmamet doktrininde otorite sahibi olduğunu iddia eden herhangi bir dünyevi gücün, otoritesini gaip imam adına kullandığı konusunda şüpheler oluşması halinde otoritesinin hükümsüz olma ihtimali doğardı. Şahın verdiğı kararlarda ihtilafa düşölen durumlarda şayet müçtehidin tanınırlığı ve tebaası, şahtan daha fazla ise doğal olarak teoride Şah, müçtehidin kararlarına boyun eğmiş olmaktaydı. Ve bu durum 1500'lerde Ahmed Erdebili'nin Şah Abbas'a “*İmam adına yönetmen için halkın kendisine güvendiğini, güvenin sarsılması durumunda ulemanın kendisini yönetimden indirebileceğini*” söylemesinden beridir İnan'da üstü kapalı bir biçimde de olsa var.

Kaçar Hanedanı'ndan beridir devleti yöneten hanedanların gücünün aşınması, toprağı ve dini elinde bulunduran ulemaları gittikçe güçlendirmişti. Hanedanların dini açıdan hüküm verme yetkileri bulunmadığı için en ufak bir ihtilafli konuda bile ulema doğal bir muhalefet haline dönüşüyor ve sonunda hanedanların nezdinde devlet, ulemanın otoritesine boyun eğmek zorunda kalıyordu. Bu muhalefetin liderliğine de dini anlamda önder ve imam olan ‘Merci-i Taklid’ deniyordu.

1963'e kadar ölkede kontrolü elde tutan Şah Muhammed Rıza, kendine güveni yerine geldikçe halkını daha müreffeh bir yaşama entegre etmeye çalıştı. Bunun neticesinde beyaz devrim dediğı yenilikçi kanunları çıkarmaya başladı. Ülkeyi gerçek anlamda yönettiklerini düşündüğü toprak sahipleri ve din adamlarından kurtarıp daha rahat yönetebileceğı bir öлке haline yani bir açıdan feodal bir öлкеyi kapitalist modern bir öлке yapmaya çalıştı. Fakat din adamları ve toprak sahipleri bu duruma şiddetle karşı çıktı. Şah'a ciddi şekilde düşman ve muhalif oldular. Çünkü toprak reformuyla köylü toprak sahibi oluyor ve dolayısıyla toprak ağalarının, doğal olarak da ekseriyetle mollaların ekonomik hükmü bitiyordu. Kadınlara oy kullanma hakkı verilmesiyle de mollaların kadınlar üzerindeki etkileri kısıtlanıyordu. Bunlara bir de ABD'ye ölkede bazı ayrıcalıklar tanınması muhalefeti tamamıyla kızdırmış ve yekvücut olmalarını sağlamıştı. Tabii bunda dini liderlerin her ne kadar milli burjuvazi gibi görönseler de henüz küresel çapta rekabet için oldukça yetersiz olduklarının bilincinde olmaları da etkili olmamıştır diyemeyiz.

1953'te petrolü millileştirmek isteyen Musaddık'a ciddi destek veren ulema sınıfı başarısız olunca; 1963'teki Şah'ın Ak Devrim Kanunlarına sert bir şekilde muhalefet ederek yeniden iktidara

giden yola girmiş ve artık hedefleri şahın politikalarından ziyade şahın kendisi olmaya başlamıştı.

İran ulemasına göre İran halkı Kuruş ve Darius'un peşinden giden bir şahı değil, şahsında İmam Ali'nin İmâmetinin vücut bulduğu birini başlarında görmek istemekteydi. İran halkı uzun yıllardır bunun özlemi içerisindeydi. (Hüseyin, 2011: 108)

Moin, Humeyni için "*Humeyni'nin ateşli konuşmaları sanki pragmatik bir adamın planlanmış birer adımıdır.*" der (Moin, 2005: 218). Şah'a karşı "küçük adam" vb. söylemlerle alaycı bir tavırla yaklaşan Humeyni, safları oldukça keskinleştirmek için elinden geleni yapmaktaydı. Gün geçtikçe şah ile ulema arasındaki çekişme İmam Ali ve Muaviye arasındaki, Hüseyin ile Yezit arasındaki çekişmeye benzetilerek bir cihat ortamı yaratılmaktaydı.

İnkılâb-ı Sefid denilen Şah'ın 'Ak Devrim' ini eleştirmeyen ve politika dışı kalan ulemayı zalim rejimle işbirliği ile suçlayan Humeyni; Şah'ı, Emevilerin Muaviye ve Yezid'ine, kendisini ve yandaşlarını ise Hasan ve Hüseyin'e benzetmekteydi. Bunu da oldukça iyi bir şekilde halka karşı işleyen Humeyni, 'Merci-i Taklid' olmakla birlikte henüz kimsenin ihtimal vermediği ama devrim sonrası dini yönetimin getireceği 'Velayet-i Fakih' unvanı ile Allah'ın yeryüzündeki tek yetkilisi olacaktı.

Muhalefeleri neticesinde Humeyni tutuklandı ve buna itiraz eden bir kısım halk protestolara başladı. İran Tarihi'nde 15 Hordad Olayları olarak bilinen ve üç gün sürecek şiddetli sokak gösterileri sonucu birçok kişi öldü ve yaralandı.

Daha sonraları Humeyni, Amerikalıların İran'da yargılanmalarını engelleyen yasaya tepki göstermiş ve yasayı onaylayan herkesin vatan haini olduğunu ifade etmişti. Humeyni'nin artan muhalefeti sonrası Şah'a kürsüden rezil ve alçak nitelendirmesinde bulunması, İsrail'i değil kendisini ve ulemayı dinlemesini öğütlemesi üzerine Humeyni önce Türkiye'ye, ardından Irak'a ve en son da Fransa'ya sürgüne gidecekti (Moin, 2005: 108). Humeyni'yi ölüm cezasına çarptıramayan şah buna mecbur kalmıştı, çünkü Humeyni, Ayetullah olmuştu ve İran'da dini liderler öldürülemezdi. Bir çeşit manevi kalkan ile hareket eden Humeyni, dilediği gibi muhalefetine devam etmekteydi.

Şah bu sırada Sovyet tehdidine karşı şehir şehir gezerek halkı örgütlemeye çalıştı. Bu tehdit karşısında çabalamaları için din adamlarına çok büyük yetki, güç ve para verdi. Din adamlarının konumunu çok güçlendirdi. Şah bundan korkmamaktaydı çünkü ABD ve İsrail'in yardımıyla kurduğu Savak adlı istihbarat örgütü aracılığıyla bütün muhalefeti sindirmiş bulunmaktaydı. Şah'ın bu

dönemde bin civarı politik muhalifi öldürttüğü en güçlü iddialar arasında.

Stanford Üniversitesi'nden Prof. Abbas Milani, şahın halk desteğini kaybetmesinin nedenleri arasında şahın din adamlarını güçlendirerek ABD'nin Bin Ladin konusundaki hatasını tekrarlamasını göstermekte. (Al Jazeera Türk , 2014)

Humeyni'nin gidiş sonrası şah, din adamlarını kendi yanına çektiğini düşünerek modernizasyon hamlelerine devam etti. Yaklaşık 1975 yılına kadar ülkede ekonomi üst düzeydeydi. Enflasyon, geçtiğimiz yaklaşık on, on iki yıl boyunca sifıra yakın seyretti ve ülke gelirleri kat kat arttı. Oluşan orta gelir grubunun refah seviye görece bir hayli yükseldi. Tabi bunların yanı sıra Şah'a karşı isyanın temelini ve genelini oluşturan ezilmiş halk yığınlarının ekonomik kaygıları da vardı.

Şah her ne kadar beyaz devrimler neticesinde toprak reformu ile halka toprak dağıtsa da ulema kendisinden parayla dahi alınmış olsa bu toprakların rızaları dışında alınarak halka dağıtıldığını belirtip, halkın bu toprakları kullanmasının helal olmadığını söyleyerek halkın toprak sahibi olmasını da engellemiştir. Buna şahın köylere yatırım yapmaması da eklenince sonuçta köylüler, hem toprak ağalarından yoksun ve işsiz hem de topraksız kaldılar. Bunun neticesinde şehre göçler hızla arttı.

Artık şehirlerde işçi sınıfı ve orta-alt sınıf oluşmuştu. Bunlar 1975'e kadar hızla büyüyen ekonomiden nasibini alsalar da 1975 yılıyla birlikte durağanlaşan ekonomik hareketlilik ve enflasyonist artışlar neticesinde ekonomik buhranın eşiğine gelmişlerdi. İlerleyen yıllarda bu grupların başkaldırmasıyla Şah'a karşı isyan tam manasıyla halk hareketi olmaya başlayacaktı. Neticede halk git gide sefalete gömülmeye devam etmiştir.

Halka Almanya ve Japonya standartlarında bir yaşam vadeden şah, zaman geçtikçe vaatlerini yerine getirememeye başladı. Artık eskisi gibi hızla müreffehleşemeyen İran'ın büyüme hızı eskiye nazaran daha azdı. Bu da halkta büyük bir hayal kırıklığına neden oldu. Bütün gelirleri yatırıma harcayan ve artık halkı tatmin edememeye başlayan şah, ekonomik darboğazdan çıkmak için çareyi petrol fiyatlarını artırmakta buldu. OPEC ülkelerini de ikna ederek petrol fiyatlarını hızla yükseltti. Bu durum, İran petrolüne bağımlı yaşayan İngiltere ve ABD'yi kızdırdı. Dolayısıyla şahın İngiltere ve ABD desteği azaldı.

Şahın 1975 yılında tek partili siyasi hayata geçmesi, ardından 1976'da keyfi olarak takvimi değiştirmesi halkta şımarık bir diktatör algısı oluşturdu. Ve her zamankinden daha antipatik görünmeye

başladı. İsyancılar ve başkaldırcılar sosyalist ve ulusalcı grupların organizatörlüğünde hızla arttı. Düzensizlik ve kaos ortamı her yeri sardı. Humeyni sürgündeyken, öğrencileri ve taraftarları tarafından, Humeyni'yi sürgüne gönderen Başbakan Mansur da öldürülerek bu isyanlardan nasibini alacaktı.

Moin, *“Humeyni'nin şöhretinin temelinde aslında 16 yıllık eğitim sonrası henüz 33 yaşındayken müçtehitlik mertebesine yükselmesi yatmaktaydı. Bu hem kolay kolay kırılmayacak bir rekor hem de seyyidlik iddiasından sonra önemli bir artıydı.”* der (Moin, 2005: 40).

Humeyni Şah'a tiran diyor ve uzaklaştırılması gerektiğini belirtiyordu. Şah, Humeyni'yi Irak'tayken Hindistan asıllı olmak ve İngiltere ile çalışmakla suçlarken Humeyni ise şahı Amerikan kuklası olmakla suçluyordu. Artık halkın gözünde şah, batının ajanı, hain, din düşmanı, zalim ve halkını batılı güçlere peşkeş çekip sömürülmesine göz yuman bir yezit idi. Ulema ve Humeyni ise Kerbela'daki Hüseyin ve arkadaşları idi. Foucault, bizzat yaşayarak kaleme aldığı gözlemlerinde İran halkının kara cuma günü binlercesinin ölmesine rağmen yılmadan, durmadan isyana devam etmesini etkileyici bir cihat görüntüsü betimlemesiyle anlatır.

George Mason Üniversitesinden Prof. Dr. Şaul BAHŞ şu sözlerle bu durumu gözler önüne sermekte: *“Kasım ayındaki gösterilerde sokaklardan insan taşıyordu resmen. Tahran'da yaşayan şehirli halk, çarşafli insanlar, batılılaşmış insanlar, orta sınıftan ve işçi sınıfından insanlar, mollalar hep birlikte devrimin güzel olacağı ve devrim sonrası özgür bir İran olacağı düşüncesiyle Şah'a karşı başkaldırmıştı.”* (Al Jazeera Türk , 2014)

1978 yılındaki gösterilerde on binlerce kişinin öldürüldüğü iddia edilmekle birlikte Humeyni, bu duruma yurt dışından halkın fedakârlıklarını kutlayarak ve Amerika'yı suçlayarak cevap veriyordu. (Algar, 1998) Devrimden birkaç ay önce Paris'e Humeyni ile görüşmeye giden Mutahhari'nin, Şûra'yı İnkılab-ı İslami'yi de kurma görevini alması, şüphesiz devrimin aşamalarının Paris'ten yönlendirildiğini ve Humeyni'nin rolünü net bir şekilde ortaya koymakta. (Üzüm, 2006)

Sanayi ve şehir merkezli devrim hareketini solcu ve milliyetçilerin yönetmesine rağmen taşradaki devrimi ulema yani Humeyni yönetiyordu. (Moin, 2005: 188) Bu da çoğunluktan ve din faktöründen dolayı aslında devrimin merkez ağırlığının Humeyni'den yana kaymasına neden olan etkenlerden biriydi.

Foucault, Tahran'a giderken kendisine yapılan nasihatlerden bahsederken İran'ın bir modernleşme buhranı yaşadığından, hem

beceriksiz, hem otoriter hem de kibirli kralın sanayileşmiş dünya devleriyle rekabet etmeye çalışmasından ve gözlerini 2000 yılına diktiğinin söylendiğini fakat yaralı ve incinmiş olan halkın da gerici ulemaya sığınmayı göze aldığından bahsedildiğinden söz ediyor. Halka ne istediğini 20 farklı kişiye sorduğunu 20'sinden de farklı cevaplar aldığını ifade ediyor. (Janet Afary & Kevin B. Anderson, 2012: 247)

İran İşlam Devrimi

şah'ın 16 Ocak'ta ülkeyi terk etmesinden 2 hafta sonra İran'a gelen Humeyni, ilk iş olarak demokrat bir aktivist olan Mehdi Bezirgan'ı geçici başbakan olarak atayarak tam bir demokratik cumhuriyet inşası izlenimi yaratmıştı. Halk yığınları modern ve zgr bir ülke olma yolunda iyice mitlenmişti. Bu da Humeyni'nin muhalefetin tamamının desteğini almasını sağladı. Bu gücü arkasına alan Humeyni ilk iş olarak şah dönemi muhafızlarını hızlı ve sert bir biçimde cezalandırdı ve bu cezaların birçoğu da ölüm olacaktı. Henüz birkaç hafta geçmişti ki Humeyni, Ayetullah Halhali'yi Devrim Mahkemelerini kurmakla görevlendirdi. Yüzlerce kişinin idam cezasını veren Halhali'nin halk arasındaki lakabı ise 'Sallandıran Yargıç' olacaktı.

Prof. Dr. şaul'un ifadelerine göre *'Mahkemeler genelde gece yarısı ve çoğu birkaç dakikalık göstermelik yargılamalardı. Bu yasal katliamlar birkaç ay devam etti. Her sabah gazetelerde kurşuna dizilmiş insanların cansız bedenleri teşhir ediliyordu.'* (Al Jazeera Türk , 2014). Bu süreçle şoka uğrayan muhalifler kendi aralarında bölünmeye başladı. Örneğin, İran Milli ve Ulusalcı Cephesi yargılamaların halka açık ve adil olması gerektiğini düşünmekteydi. Yargılamaların adil olmadığı grşndelerdi.

Çünkü Haziran 79'da içişleri bakanı olan Haşim Sabbağyan'ın da *"Bizim mücadelemiz ne Amerika ne de İngiltere ile idi. Bizim tek derdimiz şah'ın gitmesiydi"* dediği gibi muhalefetin şahın gitmesi dışında intikam gibi bir hayali olmamıştı. (Al Jazeera Türk , 2014)

Yine Abbas MİLANİ, konuyla ilgili bir belgeselde şu ifadeleri kullanıyor: *"Raşsancani, Muntaziri, Mehdevi, Kni ve neredeyse yeni rejimin üst yöneticilerinin tamamıyla hapisteye aynı koğuştaydık. Bize 1,5 yıl sonra İran'ı yönetecek olanlar sizlersiniz deseydi birisi, ona deli muamelesi yapardık."* (Al Jazeera Türk , 2014)

Mevcut durumdan hoşnut olan tek kesim mollalardı. Ayetullah Yusuf Sanei, *"Sokaklarda insanlara ve çocuklara işkence yapıp öldüren insanlara ne yapsaydık? Onları hapse atıp  oğn yemek verip beslese miydik? Bu için sonu nereye varırdı?"* diyerek

mollaların devrim sonrası yaşananlara olan bakış açılarını net bir şekilde özetlemekte.

Şah'ın ülkeyi terk etmesine ve akabinde Humeyni'nin ülkeye gelmesine sebep olacak 1978'deki büyük gösteriyi düzenleyen Tâlekanî, devrimden birkaç ay sonrasında kadar ulemanın siyasette aktif rol almasını savunurken, 1979 baharından itibaren ulemaya siyasetle iç içe olmamayı, dini politikaya alet etmemeyi, mevki, makam ve siyasetle değil halkın dini durumuyla ilgilenmelerini tavsiye etmeye başlayacaktı. (Öz, 2019)

Humeyni 30-31 Mart 1979'da bir referandum yaparak 1 Nisan 1979'da İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etti. Ve ardından batıya ait ne varsa yakılmaya ve yok edilmeye başlandı. Bu aynı zamanda imama biat etmeyen şah karşıtı diğer grupların tasfiyesi sürecinin de başlangıcıydı. 21 Mart 1980'de kültür devrimi başlatılarak yaklaşık yirmi bin öğretim elemanı görevden alındı.

Artık mollalar için tek engel, her zaman geri dönme ihtimali bulunan Muhammed Rıza Şah ve ulema içindeki devrim önderlerinin fikir ayrılıklarıydı. Şah'ın ölmesi için Çakal Carlos ile dahi anlaşacak olan rejim, yaşanan ABD meselesiyle, içerideki istifalarla birlikte aykırı sesleri de susturacak, muhalefet edenleri ihanetle suçlayacaktı.

Mollaların, Humeyni'nin varisi olarak belirledikleri Hüseyin Ali Muntazîri bile yargılamalardaki usulsüzlüklere, asılsız iddialarla göstermelik duruşmalara hukuksuzluk diyerek karşı çıkacak ve Humeyni'ye mektup yazacaktı. Mektubunda hapisanelerin kapılarının kapalı olduğundan ve herkesin idam edildiğinden bahsedecekti. Humeyni, Irak ve Fransa'da sürgündeyken kendisinin İran'daki sözcüsü ve para akışını organize eden kişi olan Muntazîrî, devrimden seneler sonra dahi devrim kadrosunun, muhalifleri yok etme politikasına devam etmesini eleştirmeyi sürdürdü. Bu adalet arayan muhalefeti daha sonraları da devam edecek, Humeyni tarafından haleflikten azline ve hapse girmesine kadar sürecek ve geri adım atmayacaktı. (Al Jazeera Türk , 2014)

Şahı yok etmeyi kafaya koyan mollalar rejimi, Amerika'ya kaçan Şahı ve mal varlığını istedi fakat Amerika'dan olumsuz yanıt aldı. Kısa bir süre sonra Tahran'daki Amerikan Büyükelçiliği, bir grup öğrenci tarafından basılıp elçilik çalışanları rehin alındı. Bir nevi şaha karşı Amerikalı çalışanlar esir tutulmuş oldu. Bir kısmı bırakılsa da kalan 52 rehine tam 444 gün Reagan'ın başkan seçilip görevi devralma törenine kadar rehin tutuldu.

Parti içi muhalefet ABD Büyükelçiliği'nin basılması sonucu yok edilmiş ve Humeyni'nin partisi artık tek sesli bir parti haline getirilmişti. Bu baskın sırasında Humeyni'ye bağlı öğrencilerin diğer

gruplardaki öğrencileri içeri almadıkları, devrim öncesi ulemadan bazı kişilerin ABD ile görüşmeler gerçekleştirdiği ve elçilikte ele geçirilen bazı belgelerin mollalar lehine gizlendiği iddiaları da görmezden gelinemeyecek derecede dillendirilmekte. (Rahmeti, 2014). Bu 444 gün süresince ABD'nin başarısız bir rehine kurtarma operasyonunun ardından diplomatik ilişkilerin kesilmesinin yanı sıra, Saddam'ın İran'a saldırması ve iki ülkenin savaşa girmesi hadiseleri yaşanmıştır. İran-İrak Savaşı, İran için yeni rejimin gücünü göstermesi ve devrimci blok içerisindeki muhalif grupların bastırılması için de bir fırsat olmuştu (Gözcü, 2019). Artık yönetim kadrosu Humeyni ve öğrencilerinden oluşan çekirdek kadrodan ibaretti. Bu aşamada en güvendiği ve ileride ülkeyi emanet edeceği kişiler, çocukları olarak gördüğü ve kendisi gibi düşünün öğrencileriydi.

Sıra artık, muhalif yandaşların Irak Savaşı ile vatana ihanetten saf dışı bırakılmasına gelmişti. Amacın bu olduğuna dair net bir belge olmasa da sonuç tamamıyla bunu göstermektedir. Bu muhalif yandaşlar arasında Halkın Mücahitleri Örgütü, Peykar, Tudeh Partisi, Halkın Fedaileri, Rencberan ve Millî Cephe gibi devrime destek veren ama Humeyni'ye muhalif olan gruplar vardı. (Rafsancani, 2006)

şah'a karşı ayaklanmaları yerinde gözlemlenmek üzere İtalyan gazetesi Corriere Della Sera adına İran'a gelen Foucault dahi gözlemlerinde yanılmış, ulemanın devrim sonrası kurulacak yönetimde gözetleme göreviyle yetineceğini ifade etmiştir. (Işık, 2017). Tabi bunda Mehdi Bezirgan ve şeriatmedârî ile sık görüşmesinin etkisi olabilir. Zira ikisi de devrim sonrası Humeyni ile uyumazlığa düşecekti. Yine bu minvalde şeriatmedârî'nin oğlu devrim sürecinde babasının dini rehberlikten yana olduğunu Humeyni'nin ise iktidar peşinde olduğunu ifade etmekte. (Moin, 2005: 78)

Mehdi Bezirgan'ın devrimcilerin biz hep beraberiz söylemini Humeyni'nin kafasında siz hep bizimlesiniz şeklinde kurguladığından söz etmesi dikkat çekicidir. (Moin, 2005: 236)

1981 yılına girildiğinde Humeyni, adamlarına ve siyasetçilere sert uyarılarda bulunarak yürütmeye ve yargıya çeki düzen vermeye çalışırken, aynı zamanda her ikisinin de üzerinde etkisinin olduğunu hissettiriyordu.

ABD'nin işaretiyle Saddam'ın İran'a karşı başlattığı savaş, devrim kadrolarının şah kadrolarını tasfiye etmesine, toplumsal ayrılıkları uzunca bir süre rafa kaldırıp içeride bir tür harp dayanışması sağlanmasına yaramıştır (Sarıkaya, 2012: 17) . Beni Sadr'ın ülkeyi terk etmesiyle de İşlam Cumhuriyet Partisi dışındaki bütün partiler yasaklandı.

Irak savaşı'nda başta toprak kayıpları yaşansa da çatışmalar zamanla karşılıklı yıpratma savaşına dönüşmüştür. Saddam'ın Arap olmasına karşın, İran'ın Araplar arasından destek gördüğü de olmuştur. Örneğin İslam İşbirliği Teşkilatı heyetiyle İran'a gelen Yaser Arafat'ın, Arapların Saddam'a cephe aldığını bildirmesi üzerine İran'ın direnci daha da kuvvetlenmişti. Zira İran bunun bir Acem – Arap savaşı olmasından hep korkmuştur (Gözcü, 2019).

Devrim sonrası seküler, solcu, milliyetçi, liberal ve radikal grupların devrimdeki sorumluluklarının aksine yönetimde yetkilerinin bulunmadığı çok net anlaşılmaktadır. Bunu anayasa çalışmalarını yapan Meclis-i Hubregân'ın 73 üyesinden 55'inin ulemeden oluşmasından çok net bir biçimde anlıyoruz.

Birçok uygulamayı kanunsuz bularak Humeyni'ye açıkça muhalefet eden Humeyni'nin halefi Muntaziri, 1988'de binlerce kişinin idam edilmesini hukuksuz bularak Humeyni ile köprüleri tamamen atacak, muhaliflere karşı seri idamlarla sert bir politika benimseyen Humeyni'yi de diktatörlükle suçlamaya ve eleştirmeye başlayacaktı.

Humeyni'nin kendisini 'Velayet-i Fakîh' ile tek yetkili olarak görmesi, yakınındaki birçok devrim önderini rahatsız etti. Muntaziri'nin '*Anayasaya 'Velayet-i Fakîh' anlayışını rehberlik etmesi amacıyla kendisinin yerleştirdiğini, fakat bunun İran'da eski yönetimi aratmayacak şekilde diktatörlüğe dönüştüğünü*' ifade etmesi oldukça ilgi çekici bir beyandır. Bilindiği üzere 'Velayet-i Fakîh' kavramı siyasal açıdan fakihlerin yönetim yetkisini ifade etmektedir.

Behroz Moazami'nin dediği gibi devrimin İslamlaşması zamanla, devletin ve anayasasının kutsallaştırılmasına ve karşılığında dinin devletleşmesine yol açtı. (Moazami, 2018: 21)

Çağdaş Ebu'l-Kasım Khoi'nin eleştirdiği en önemli nokta Humeyni'nin 'Velayet-i Fakîh' iddiasının yanlışlığı; yani herhangi bir kişinin insanların malları ve canları üzerinde tasarrufunun bulunmadığı, sadece fetva yetkisinin bulunduğu meselesiydi. Buna ek olarak din adamlarının siyasete girmelerine karşı çıkmış, dinin politikaya alet edilmesini istememiş ve din adamlarının siyaset dışı kalıp toplumun tamamını kucaklayarak topluma rehberlik ve önderlik yapılması gerektiğini belirtmiştir. (Toprak, 1998)

Humeyni, 85'te kendisinin halefi ilan ettiği en sadık öğrencisi Muntaziri'yi 1989'da devrim vasıflarını ve adalet vasfını taşımadığı için 'Velayet-i Fakîhlik' haleflüğünden azletti. Bu durum, hem halk devrimini gerçekleştiren İran halkına yapılan bir darbe izlenimi iddialarını hem de rejim kadroları içindeki çekişme iddialarını kuvvetlendirdi. Zira bu azletme sürecinden sonra Humeyni sonrası

İran'ın yönetimdeki kadro şekillenmesi de tamamıyla değişecek ve parti içindeki başkalarına da iktidar şansı doğuracaktı. Yeni dini lideri seçmeyi tartışan uzmanlar meclisinde Rafsancani; Humeyni'nin, yerini Hamaney'e bıraktığını açıkladı.

Humeyni'nin ölümü sonrası yeni dini lider Ali Hamaney olacaktır. Ve tabii cumhurbaşkanı da Hamaney'in dini lider olmasındaki en büyük etken olan Rafsancani. Muntazır'ın yeni dini lider Ali Hamaney ve yeni Cumhurbaşkanı Rafsancani yönetimiyle daha da ters giden bir ilişkileri olacak ve bu süreç 1998 ile 2003 yılları arasında ev hapsinde tutulmasına kadar gidecekti. (Kurtuluş, 2019)

Ayetullah Ali Ekber Haşimi Rafsancani'nin Hayatı

1934 yılında Kirman eyaletinin Bahrman şehrinin Rafsancan köyünde dokuz kardeşten biri olarak dünyaya gelen Ali Ekber Haşimi, bir fıstık üreticisi olan Mirza Ali Haşimi Behremani ile bir şıfalı ot uzmanı olan annenin evladıydı. 5 yaşında eğitime başlayan Rafsancani, kuzeninin tavsiyesi üzerine 14 yaşında iken ağabeyiyle birlikte Kum'a üst düzey eğitim almaya gittiğini söylüyor. (Ayetullah Haşimi Rafsancani Dokümantasyon Merkezi, 2021)

Humeyni ile tanışıp ondan dersler alan Rafsancani, 24 yaşına geldiğinde Hüccetül İslam Sadık Maraşi'nin kızı ile evlendirildiği dönemde şahlık rejimini eleştirdiği için tutuklansa da ulemanın baskısı sonucu serbest bırakılır. şah Muhammed Rıza'nın Ak Devrim'i sonrası 1963 ve 1965 yılları arasında İslami muhalefetin gerçekteştirdiği isyanın içinde yer alır. Humeyni 1964'te yurt dışına sürgüne gönderilince onun için para toplayan bir oluşumu organize eden Rafsancani, "Filistin'in Kaderi" isimli bir kitap yazması sonucu tutuklanacak, kitabı yasaklanacak ve 1975-1978 arası solcularla ilişkisi olduğu için defalarca hapse atılacaktı. 1978'e kadar birçok kez cezaevine girip çıkan Rafsancani, İslam devriminden sonra yaralı olarak kurtulduğu bir suikaste de maruz kalacaktı.

Humeyni'nin devrim konseyinde yer alan ve 1980'de milletvekili seçilen Rafsancani, 1980'deki seçimlerde önce vekil ardından da meclis başkanı olmasıyla Humeyni ve Beni Sadr'dan sonra ülkede üçüncü adam konumuna geldi. 3 yıl boyunca da Tahran Cuma imamlığı yaptı.

Irak Savaşı'nın başlarındaki başarısızlıkların faturası Cumhurbaşkanı Beni Sadr'a kesilip 21 Haziran'da azledilince, Rafsancani ikinci adam konumuna geldi. Temmuz 1981'de ülkeden kaçmak zorunda kalan Beni Sadr'ın yerine seçilen Ali Recai suikastle öldürülünce daha önce mollaların siyasete girmeyeceğine söz veren Humeyni kararını değiştirdi ve mollalara siyasetin önünü açtı.

1981 ve 1982 yıllarından bahsettiği bir hatıratında ara ara karakteriyle ilgili ipuçları da vermiyor değil Rafsancani. Gereksiz sohbeti sevmeyen, merhametli, kalp kırmayı sevmeyen, vatansever, dindar ve samimi bir portre çiziyor kendisiyle ilgili. Kişilik olarak Irak ile Savaş devam ettiği için düğün ve eğlencelerden olabildiğince uzak duran biri olarak karşımıza çıkıyor. İşine aşık biri ve çoğu zaman meclisteki odasında yatıyor. Sabah 07.00 deki mesaiye mümkün mertebe hazır bir şekilde mecliste başlıyor. Hz. Ali'nin 'Nehcu'l Belaga' eserinden siyaset ve devlet konulu notlar çıkardığını ifade eden Rafsancani, devlet ve siyaset yönetimine olan bu ilgisini uzunca yıllar gösterecekti.

Uzun yıllar milletvekilliği, meclis başkanlığı ve cumhurbaşkanlığı görevlerinde bulunmuş, devrimin ilk yılları ve İran-İrak Savaşı'nda etkin rol alan Rafsancani, İran'ın iç ve dış politikasına etki eden önemli liderlerden biri olmuştur. 1988'de Irak Savaşı'nın bitirilmesi konusunda Humeyni'yi ikna eden isim olarak bilinmektedir. Humeyni'nin vefatı sonrası Hamaney'in dini lider olmasıyla başbakanlık lağvedildi ve bütün güç cumhurbaşkanında toplandı. Akabinde Rafsancani cumhurbaşkanı seçildi.

Cumhurbaşkanlığı yaparken muhafazakârlar ve reformcular arasındaki denge politikasını çok iyi uygulamıştır. Humeyni sonrası Rafsancani, sert devrim kanunlarını gevşetti ve liberal bir görüntü çizerek ılımlı bir iç ve dış politika izleyerek İran'ın izole olmuş halinden çıkmasını sağlamaya çalıştı. 1990'daki elli binden fazla insanın öldüğü depremde rejim çok ciddi sallantıya uğrasa da körfez krizi, rejimi ve Rafsancani'yi güçlendirmeye devam etti.

Dünyaya ılımlı bir görüntü vermeye çalışan Rafsancani, Afganistan ve Tacikistan'daki iç savaşa müdahil olmaktan da geri durmuyordu. Aralarının bozuk olduğu Suudi Arabistan ile arayı düzelterek ve Suriye ile de ilişkileri derinleştirecekti. Alman ve Fransız şirketlerine İran'ın kapılarını açarak savaşın tüm yıkıcılığını atlatıp ülkeyi yeniden imar etmeye çalıştı.

Özgür ÜŞENMEZ İran konusunda bu süreçle ilgili '*SSCB'nin çöküşü sonrası Rafsancani yönetimiyle birlikte İran'ın giderek neo-liberalizmin uluslararası hegemonyasına eklemlenme sürecine girdiği söylenebilir.*' demektedir (Üşenmez, 2015: 391).

Rafsancani liderliğindeki İran, Kuveyt işgali sonrası bölgede yalnızlaşan Saddam'la iyi ilişkiler geliştirdi ve ABD'ye karşı gizli anlaşma yaptı. Bu anlaşmaya göre ABD saldırırsa Irak uçakları İran'a sığınabilecekti (Clawson, 1991). ABD bombardımanından korunmak için doksan kadar Irak uçağı İran'a sığındı. Fakat Saddam'ın ABD ile

problemlerini fırsat bilen İran, bu uçakları İran-İrak Savaşının tazminatı olarak saydığını açıkladı ve geri vermedi (Hürriyet, 2002).

Rafsanjani'nin halk arasındaki ve en çok bilinen lakabı “şahların en büyüğü” olmasına karşın, kurnazlığından ve fırsatçılığından ötürü halk arasında bir lakabı daha vardı: “Köpekbalığı” (Esfandiari, 2017).

Mart 1991'de Irak'taki Şii ayaklanmasını da bütün gücüyle destekleyen İran, Aynı dönemde Lübnan'da 1988'de kurduğu Hizbullah'a da 1992'den itibaren yoğun destek vermeye başladı. 1996'daki Kirmanşah olaylarında Sünni bir cami imamının öldürülmesi sonrası çıkan olaylara sert bir şekilde müdahale edilmiş ve 250'den fazla kişi yaşamını yitirmişti.

Rafsanjani'nin aktifliğine mukabil Hamaney de, devrim muhafızlarını ekonominin her yerine egemen kılarak ekonomiyi yönetmeyi hedeflemekteydi. 1993-1997 arasında bu çekişme hat safhalara dayandı. İran yasalarının peş peşe 3 kez aday olmasına izin vermemesi üzerine 1997'de tekrar aday olamadı.

1997 seçimlerinde Rafsanjani'nin desteklediği Hatemi, yüzde 69 oy alarak Hamaney'in desteklediği Natık Nuri'ye fark attı. 2005'te tekrar kendisi aday olsa da yolsuzlukla zenginleşmiş politikacı imajı karşısında yoksul halka vaatlerde bulunan Ahmedi Nejad'a kaybetti.

Ali Ekber Haşimi Rafsanjani için muhaliflerinin bir iddiası da yolsuzluk yaptığıydı. Siyaseti ve ticareti iyi yönetmesinin yanında iyi de bir devlet adamlığı göstererek İran'ın neredeyse dönemindeki her kararında imzası olan Rafsanjani için özelleştirmeler ve yolsuzluklarla zenginliğine zenginlik katan biri denmekteydi. Artık İslam aşkıyla yanan bir öğrenci değil yolsuzluk ve özelleştirmelerle zenginliğine zenginlik katan bir tüccar idi halkın gözünde.

Rafsanjani 2009 seçimlerine hile karıştığını iddia ederek hükümeti sert bir dille eleştirdi. Çıkan protestolarda çok sayıda kişinin öldürülmesi, işkenceye maruz kalması Rafsanjani'yi muhalefetine sertleştirdi. Fakat Hamaney ve ulema kesimi kendisini hain ilan etti. 2011 yılında Hamaney'in güçlü olduğu uzmanlar meclisi seçimlerini kaybetti. O yıl kızı Faize tutuklandı, 2012 de oğlu Mehdi Londra dönüşü tutuklandı fakat üç ay sonra serbest bırakıldı. 2009 seçimlerini protesto eden gösterileri organize etmekle itham edilen Mehdi Rafsanjani daha sonra çalıştığı petrol bakanlığında yolsuzlukla suçlandı.

Rafsanjani 2013'te tekrar cumhurbaşkanı olmak istese de reddedildi. Adaylık isteği sonrası cumhurbaşkanlığı döneminde özellikle yaptığı özelleştirmelerde yolsuzluk yaptığı ve bu yolla büyük

bir servet edindiği gerekçesiyle İran'da hem muhafazakâr hem de reformist çevrelerce tekrar suçlandı.

2017 yılında herhangi bir rahatsızlığı bulunmamasına rağmen 82 yaşında vefat etmesi şüpheli karşılandı ve kızı Faize, babasının Hamaney tarafından öldürüldüğünü söyledi. Babasının vücudunda normalin on kat üzerinde radyasyon bulunmasını da buna kanıt olarak gösterdi (Anadolu Ajansı, 2019). Ayrıca babasının kayıp anıları ve vasiyeti ile ilgili de şikâyetlerini dile getiren kızı Faize, rejimin ve sistemin içerden çöktüğünü, rejimin korku ve baskıyla ayakta kalmaya devam ettiğini belirtti ve devrim muhafızlarını sorumsuzluk ve sınırsızlıkla suçladı.

Özel danışmanı Gulam Ali Recai, Rafsancani'nin anıları hakkında *“İki bölümden oluştuğunu, bunların ise kamuya açık ve çok gizli olarak ayrıldığını ve bu gizli anılarla ilgili, önemli kişiler öldükten sonra yayınlanmaması hususunda bir talebi de olmamıştı”* diyecekti. Yine Recai, hasımlarının Rafsancani'nin bildiklerini anlatacağından korktuğunu dile getirmişti (Şark'ul Avsat Türkçe, 2017).

Hakkındaki ithamlardan derin ilişkileri olan bir devlet adamı portresinin çıkmasının yanı sıra, Rafsancani'nin nasıl bir devlet adamı olduğunu anlamakta şu sözü sanırım yeterlidir: *“Devletimizi kuvvetlendirmeliyiz. Sadece Marksistler devletin kuruyup gitmesini ister.”* (Abrahamian, 2008: 203)

Haşimi Rafsancani'nin Hatıralarıyla Rejimin İlk Yılları

Ayetullah Haşimi Rafsancani, Hatıratındaki her şeyin yayınlanmadığını, ülkenin ve insanların sırlarıyla ilgili bilgi verilmesinden kaçındığını ve doğal olarak başkalarından aktardığı veya kendisiyle ilgili ifade ettiği bilgilerde eksikliklerin olabileceğini peşinen söylemekte. (Rafsancani, 2006: 11)

Dini lider Hamaney ile istişareler sonucu yaptığı düzenlemeleri de ifade eden Rafsancani, devrimden sonraki 2 yıl 38 günü yazmamasının nedeni olarak devrim öncesi yaşadığı psikolojik ortamı göstermekte. Aynı zamanda bu dönemdeki anılarını günü gününe not aldığını ifade ettiği için dönemin psikolojisini de vermesi açısından anıları oldukça değerli.

İmamın itidalli ve uzlaştırmacı tavrının mollalardan yana kaymasında; kendilerinin görüşmeler, mektuplar ve mesajlar vesilesiyle yaptıkları icraatların etkisinin büyük olduğunu ifade eden Rafsancani, bunu başaran ekibi de şu şekilde sıralamaktaydı: Ayetullah Behiştî, Ayetullah Hameney, Ayetullah Erdebili, Ayetullah Bahoner ve tabii bir de kendisi. (Rafsancani, 2006: 9)

Ülke içindeki ihtilafın münafıklardan kaynaklandığını ve bunların da Cumhurbaşkanı Beni Sadr'ın arkasına gizlendiklerini, beni Sadr'ın mitingleri sonunda hükümetin zor durumda kaldığını, ordu ve devrim muhafızları arasında ihtilafa yol açan Beni Sadr'ın siyasi olarak yetersiz olduğunu ifade eden Rafsancani, 1981 yılını artık imamın tavrını daha net orya koyması ile devrim için bir dönüm noktası olarak görmekte. Bunun kanıtı olarak da imamın çekirdek ekibi denilebilecek, kendisine kayıtsız şartsız bağlı öğrenci grubunun imama yazdığı mektupları örnek göstermekte (Rafsancani, 2006: 8-9). Bu mektupta İran'daki İslami rejimin geleceğinin siyasi-dini teşkilatların desteği olmadan garantide olmadığını ifade etmekte (Rafsancani, 2006: 15). İmama kendi evlatları olarak gördüğü öğrencileri ile diğer siyasi figürler arasında kesin ve net bir karar vermesini, tavrını ona göre koymasını istedikleri mektuplarda kendisinin, damadının, torunun ve diğer akrabalarının ifadelerinin İslam cumhuriyeti partisine muhalif çizgide olduğunu belirtiyor. (Rafsancani, 2006: 17)

Beni Sadr'ın görevden alınması için gösterdikleri çabaların yetersiz olduğunu fark eden Rafsancani ve arkadaşları, Humeyni'ye yazdıkları ama vermedikleri mektubu Rafsancani bir yıl sonra kendisi ikinci bir mektup yazarak birlikte iletiyor. Rafsancani'nin kendisinin Humeyni'ye yazdığı ve bir açıdan serzenişli bir manifesto denebilecek olan bu mektupta söylediği şu cümle siyasetle kesinlikle iç içe bulunacaklarını ve siyasetten ellerini asla çekmeyeceklerini bize açıkça ifade ediyordu: *“Biz sahneyi rakiplerimize bırakarak tıpkı bazı eski dostlarımız gibi tarafsız bir tutum sergilemeyi ve sözde cennet mekan ve zahit görünmeyi caiz görmüyoruz!”* (Rafsancani, 2006: 22)

Meşrutiyet tarihinin tekerrür ettiğinden bahsettikleri mektupta, devrimin İslami boyutundan soyutlanması için solcu dindarlarla batıcı muhafazakarların ve milliyetçilerin seçimlerde iş birliği yaptığını iddia etmektedir. Rafsancani'ye göre devrimi, Allah'ın partisi yani İslam cumhuriyeti Partisi'nin ana damarını oluşturan mollalar gerçekleştirdi. Diğerleri ancak katkı sağlamış olabilirdi. Yeni kurulan rejimin karşısındaki, yanındaki, arkasındaki her türlü farklı görüş neredeyse vatana ihanetle itham edilmekteydi. (Rafsancani, 2006: 18) Rafsancani'nin düşman tanımlamasına içerdeki ve dışardaki muhalifler, dışarda doğu ve batı, içerde solcular, laikler, sağcılar ve kendilerinden görünen bazıları giriyordu. Bu ifadeye göre İran'da hain olmayan neredeyse hiçbir politik figür kalmamış olsa gerek. (Rafsancani, 2006: 16)

Cumhurbaşkanı Beni Sadr'ın daha fazla yetki istediğini, bunun da İslam rejiminin gelişmesine engel olacağını, dolayısıyla bu

nedenle Beni Sadr'ın yetkisinin artmasının cumhuriyete aykırı olduğunu ifade eden Rafsancani, iktidara geldikten sonra, dini lider seçilen Hamaney ile birlikte başbakanlığı kaldıracaklar ve tek siyasi yönetimin cumhurbaşkanı olmasını sağlayacaklardı.

Beni Sadr'ın fazla ilerleyiş sağlayamayan Saddam'la barış yapmak istediğini iddia ediyor fakat Humeyni'nin taviz veren taraf olmaktan imtina ettiğini ve Saddam'ın Irak halkına yardım etmemelerini şart koşacağından korktuğunu ifade ediyor. (Rafsancani, 2006: 51-52)

Eski Başbakan Mehdi Bezirgan ve Cumhurbaşkanı Beni Sadr'ın pek de hoşlanmadığı bir isim olan Rafsancani, Humeyni'nin ekibini mollaların dışındaki gruplara karşı doldurmakla itham edildi. Bu hususta Haşimi Rafsancani anılarında; Humeyni'nin Fransa sürgününde evinde kaldığı Beni Sadr'ı, Humeyni'nin de desteğini alarak liberal ve dünyayla iyi ilişkiler geliştirerek bir düzen kurmak isteyen cumhurbaşkanı olarak görmek yerine batıya ve ABD'ye tavizler veren, gizli den gizliye laiklerle ve batılılarla işbirliği içinde olan ve devrime sıkı sıkıya bağlı olmayan biri olarak görmekte. Beni Sadr'ın azledilmesinden ve ülkeden kaçmasından sonra ordu ve devrim muhafızları arasındaki ihtilafların azaldığını söylemekte. (Rafsancani, 2006)

İmamın hattına karşı Ana muhalefet liberaler ile başlamıştı. Rafsancani muhaliflerden biriyle yaptığı bir görüşmesinde imama bağlı daha radikal grupların, devrimci kurumların, meclisin, yargı konseyinin ve Hizbullah'ın liberaleri kilit konumda görmeye tahammüllerinin olmadığını, dolayısıyla liberalerin hükümete tahammüllerinin bulunmadığını söylüyor (Rafsancani, 2006: 65). Her ortamda muhaliflere sıkı takip edilmekte. Hatta emniyet teşkilatını teftiş ettiğinde dahi emniyette liberalizmin etkilerinin olduğunu söyleyerek emniyet müdüründen hesap dahi soruyor.

Arap ya da Sünni kelimesini kullanmaktan olabildiğince kaçınan Rafsancani, kendilerine saldıran Irak için genelde Baas güçleri olarak söz ediyor.

81 martına yani devrimin 3. Yılına girildiği sırada rejim, halen birçok şirket ve mala el koyulmuş haldeki ülkede mülkiyet ve üretim faaliyetleri konularını açıklığa kavuşturmamıştı. Mahkemelerin düzensiz müsadereleleri sonucunda el koyulan şirket, fabrika ve malların sorun yaratmaya başladığını, işlerliğini yitiren fabrikaların üretim yapmadığını ama maaşların ödendiğini bu nedenle her birinin zarar ettiğini ifade ediyor.

Aynı zamanda, meclis başkanı Rafsancani'nin savaşa karşı merakını gözlemlediğimiz hatıratında da savaşa oldukça fazla yer

verilecek ve adeta bir general gibi savaşı yaşıyan bir insan olarak karşımıza çıkacaktı. Bayramları cephelerde askerlerle birlikte geçiren ve Irak'la olan savaşta hareket olmayan cepheleri hareketlendirmenin yollarını arayan biriydi Rafsancani. Askerle yiyor, askerle yatıyor, askerle geziyor... Gittiği cephelerde roketatarla roketler fırlatan ve havan topuyla düşmana top atışları yapan Rafsancani bu anılarını oldukça heyecanlı bir şekilde anlatmakta.

Irak'a karşı savaşta başarı sağlayamamakla itham ettiği Beni Sadr'dan sonra kendisi Cumhurbaşkanı olduğunda Humeyni'yi Irak'la barışa ikna eden kişi olarak karşımıza çıkacaktı.

Bu süreci tam bir yokluk ve düzensizlik dönemi olarak ifade edebiliriz belki de. Ziyaret ettiği hastanenin asansörü bozuluyor ve mahsur kalıyorlar, emniyet müdürleri ziyarete geldiklerinde çekilen resmi ziyaret resimlerinin fotoğraf makinesinin bozuk olması dolayısıyla resimlerin bozuk çıktığından bahsediyor. Görünüşe göre İran'da uçakla uçmak o dönemde de tehlikeliymiş, zira başkent Tahran'da bile uçakla uçarken tedirgin olduğunu çünkü kendi uçaksavarlarının ışığı yanan her şeye ateş açabildiğini ifade ediyor. Yine aynı şekilde meclisteki top ve uçaksavarların yanlışlıkla ateşlendiği de oluyor. Görüşmeye gelen İngiliz elçilik görevlisiyle çok fazla bir şey konuşulmadığını çünkü iyi bir çevirmenlerinin olmadığını söylüyor. Fakat buna mukabil daha sonra ifade edeceği üzere Sovyet elçiliğinin gelen görevlisinin iyi derecede Farsça konuştuğunu söylüyor.

Devrimin ilk yıllarında seçimler ya yapılamıyor yahut da çok kısa süre sonra yeniden yapıyordu. Tam bir kargaşa hakimdi ortama. Yapıldığında da vekiller birbirleri için meclis başkanına şikayet dilekçeleri göndermekteydi. Sık sık mecliste gerekli olan milletvekili sayısına ulaşamadığı için tatil olmasından ve meclisi işletemediğinden yakınıyor.

Devrim muhafızlarının Savak'a ait bilgi ve belgelerin bir araya getirilerek değerlendirildiği merkez olan İslami Belgeler merkezini devralmak istediğinden ama Hamaney'in buna karşı olduğundan bahsediyor. Yine bu sıralar ordunun ihtiyacı olan 175 milimetrik topların orduya verilmediğini imama belirten Rafsancani, imamdan toprak, ticaret ve sanayi alanlarıyla ilgili fikir istediğini fakat alamadığını bildiriyor.

İslam konferansı örgütüyle Tahran'a gelen heyet arasında bulunan Yaser Arafat ve Hani El Hasan'ın İran ziyaretinde önemli bilgiler verdiğinden bahsediyor. Hani El Hasan'ın Arapların Saddam'a tavır almaya başladığını fakat İran'daki devrimcilerin bazılarının Arafat'a cephe alacaklarından korktuğunu ifade ediyor.

İmamın bir emriyle herhangi bir gazete veya basın yayın organına dava açılabilir, yargılama yapılabilir. Yine imamın emriyle kum şehrinin savcısının değiştirildiğinden de bahsediyor.

Basın yayın organlarından dara düşenler, rejime gelip el açıyor ve yardım alıyor. Aynı zamanda devrimde rol alan İslamcı gruplar da imamın ekibine gelip yönetimde görev istiyorlar. Örneğin mücadeleci Müslüman hareketi (Ümmet) mensupları Rafsancani'ye gelerek kendilerine güvenmelerini istiyorlar ve devlette kadro talebinde bulunuyorlar. İşten atılan, görevinden olan, hakkında dava açılan yani rejim taraftarı olup başı dara düşen herkesin ilk çalacağı kapılardan biri meclis başkanı Rafsancani'nin kapısı olmuştu. Zira rejimdeki en güçlü isimlerden birisiydi. Örneğin hakimlikten emekliye sevk edilen sınıf arkadaşı Muhammed Humeyni için iyi bir insan yargıya dönmeli diyerek kendisini yargıya geri aldırılmıştır.

Birçok milletvekili gelip İslam Cumhuriyeti'ne bağlı fakat mevcut hükümete muhalif halkın mücahitleri, meclisteki muhalifler, liberaller, Nihzet-i Azad gibi gruplara yönelik davranışların yumuşatılmasını istiyorlardı Rafsancani'den. Şah karşıtı ayaklanmalarda en ön saflarda yer alan ama devrim sonrası fikirleri ve görüşlerine önem verilmeyen gruplar ısrarla yönetimde katkıda bulunmak istiyorlardı. Fakat Rafsancani özet olarak imamın ekibinin hükümetine biat etmedikleri sürece bunun mümkün olmadığını söyleyecekti. Rafsancani bu örgütlerin terör eylemlerinde bulduklarını iddia edecek, batı ile iş birliği içinde olduklarını ve rejim düşmanı olduklarını iddia edecekti. Fakat dış güçlerle iş birliği yaptığını iddia ettiği gruplar aynı zamanda devrim öncesi birlikte şahı devirdikleri yoldaşlarıydı.

Anlaşmazlıkları çözmeye komisyonunun hükümete muhalif gazeteleri denetlemek yerine 'kendileriyle hiçbir alakalarının bulunmamasına rağmen' rehinelere dosyasıyla ilgilenmesine kızgınlığını ifade etmekten çekinmemekte. İslam dünyasına yeni bir slogan ile giren İran'ın 'Ne doğu ne batı' sloganı çökmek üzereydi. Zira Kuzey Kore, yeni İran Hükümetini ülkelerine ziyarete davet etmişti. Rafsancani'nin de itiraf ettiği gibi bu, mollaların devriminin sloganına ters bir hareket olacaktı fakat sonunda oldu da. Hatta zaman geçtikçe doğuyla çok daha fazla iç içe olmaya başlayacaktı rejim.

Rafsancani'nin bazı ifadelerinden, İran'ın ekonomik olarak zirve yılları denebilecek 60-75 yılları arasında ulemanın da şirketleştiğini anlıyoruz. Ara ara şah dönemi yatırım yaptığı şirketlerin faaliyetlerinden üstü kapalı da olsa bahsediyor.

Hükümetin tek tipçi yaklaşımlarına ve siyasi baskılarına istifa ederek cevap veren muhalefetin bu davranışının propaganda amaçlı

olduđunu dūřündükleri için, istifalar meclis onayına tabi tutulacak ve muhalefetin elini kolunu daha da bađlayacaktı hükümet.

Muhaliflerden Mehdi Bazergân ile tartışmalarından bahsettiği bir bölümde kendilerine iktidar hırsıyla hareket ettikleri iddiasını yanlış bulduğunu, kendisine yöneltilen 'bizden ne istiyorsunuz' sorusuna ise sorun çıkarmayın yeter dediğinden bahsetmekte.

Yanına televizyon idaresinin yönetiminden memnun olmayanlardan, hangi önemli şahsı Beni Sadr'a kaptırmamak için yanlarına çekeceklerini danışmaya gelenlere kadar çok geniş yelpazede, parti içi tam bir polit büro şeklinde çalışan Rafsancani, kendileriyle örtüşmeyen torun Hüseyin Humeyni'nin konuşmaları ve söylemlerini sıkı bir sansüre tabi tuttuğunu ifade ediyor. Muhalif Humeyni'nin torunu dahi olsa ses çıkarması imkansız hale getiriliyordu. (Rafsancani, 2006: 86)

Cumhurbaşkanı Beni Sadr ile ilgili verdiği bilgilerde kiminle, nerede, ne zaman ve ne görüştüğüne kadar ayrıntılı bilgiler mevcut. Bu da ülkenin cumhurbaşkanının hükümet tarafından sıkı takibat altında olduğunu gösteriyor.

Suriye'nin 81 mayısında Irak'ta milliyetçi ve sosyalist gruplardan yüz bulamayınca, içerisinde Barzani'nin de olduğu imamın hattından farklı olarak İslami bir cephe kurmak istediğini ve İran'ın desteğini istediğini belirtiyor. Fakat ihtiyatlı davranarak destek vermediklerini belirtiyor.

Humeyni her geçen gün siyasette ve devletteki ağırlığını artırıyor. 22 Mayıs 1981'de artık kurumların Tüm Silahlı kuvvetler komutanı olması dolayısıyla tebrikleri imama yapması gerektiğini ifade ediyor. Humeyni'nin başkomutan olduğundan, ifade edişine göre Rafsancani ve hükümet de habersiz. Bunu Ahmed Humeyni'nin telefonuyla öğreniyorlar. İmanın bu hareketinin nedenini ise, Musaddıkçılık oynadığını iddia ettiği Beni Sadr'ın bazı konularda referandum istemesine bağlıyor. (Rafsancani, 2006: 111)

Eşinin kendi aracını satmak istediğini belirtirken, araç için devrim öncesi ve tamirinde sorun çıkıyor demesi henüz birkaç yıllık olan devrimin Rafsancani'nin zihninde çoktan oturmuş olduğunu gösteriyor.

Bağlantısızlar grubunun yapmış olduğu barış teklifine ordunun bazı yetkilileri ile Beni Sadr'ın birkaç değişiklik ile razı olduğunu ifade ediyor. Sosyalist Tudeh partisinin de Irak-İran savaşının bitmesini istediği ve İslam devriminin savaş neticesinde zayıflamasını istemediğini söylediğini belirtiyor.

İmam Humeyni bir gün marşlar da dahil her türlü müziği yasakladığını belirtiyor. Ancak oğlu Ahmed Humeyni hükümetle

görüşerek bu emri yayınlatmamak için uğraştığı daha sonra ikna olan hükümetten Behiştî'nin, imama giderek imamı ikna ettiği anekdotunu da paylaşıyor.

İmamla görüşmelerin birinde Irak'ın yerleşim yerlerine saldırıda bulunulmasına izin vermeyen Humeyni'ye içten içe serzenişte bulunan Rafsancani, Irak'ın İran'ın yerleşim yerlerini bombalaması sonucu İran'da mülteci sorunu yaşadığını fakat aynı dertle Saddam'ın muhatap olmadığını ve bunun sıkıntı verici bir durum olduğunu söylüyor. Bu ve bunun gibi bazı konularda imama serzenişte bulunmaları artıyor. Özellikle imamı pasiflikle suçluyor.

Dönemin İran'ının en büyük sorunlarından biri de konut sorunu ve pahalılık idi. Bunu pek ifade etmese de ziyarete gelen sanatçıların dillendirdiğini söylemekten çekinmiyor.

Kültür devrimi merkezinin başarısızlığından yakınıyor ve öz eleştiri yaparak üniversitelerle ilgili halen bir gelişme olmamasını merkezin iş görmediğine yoruyordu. Üniversitelerin kapalı olduğu bir ortamdaki İran'da kütüphaneler de bomboş. 500 bin cilt eserin bulunduğu büyük meclis kütüphanesine günlük 20 kişinin geldiğini ifade ediyor.

Katıldığı televizyon programlarında liberaller dışında kendilerinden olup da hükümete en şiddetli muhalefeti yapan halkın mücahitleri örgütünün sapma nedenlerini yöneticilerinin kafa karışıklığı yaşamalarına bağlıyor. Bazı suçlu olduğunu düşündüğü kişilerin aracılıyla pazarlıklar yapıyor ve ceza konusunda artırım veya azaltım yapabileceğinin sinyallerini veriyor.

Tahran'da katıldığı ve yaklaşık 50 kadar vaize konuşma yaptığı bir toplantıda kendileri ile muhalefet arasındaki temel ayrışma noktasını "*Şia'nın tarihte ilk kez Velayet-i Fakih'e, İslam ahkâmına ve İslam Fıkhnının üstünlüğüne dayalı bir İslam devleti kurduğundan dolayı anlaşamıyoruz*" diye ifade ediyor.

İhvan-ı Müslimin'in kendisine gelerek Arap ülkelerinin İran'dan güvence almaları durumunda hiçbirinin Saddam'la iş yapmayacağını, hatta Ürdün'ün bile ikna edilebileceğini söylediğini aktarıyor. Saddam'ın Arap ülkeleri olmadan hiçbir şey yapamayacağını ifade ettiğini söylüyor.

Barzani'nin Saddam'la mücadelede İran'dan yeterli desteği alamadığından ve kendilerini İran'ın resmi olarak tanımamasından yakındığını ifade ediyor. Ordunun Talabani'ye nazaran Barzani'nin daha dürüst olduğunu ifade ettiğini söylüyor.

İplerin gerilmeye devam ettiği cumhurbaşkanı ve eşrafına halk içinde konuşma yaptırılmamaya, hatta Hizbullahiler tarafından Cumhurbaşkanı ve yandaşları darp edilmeye dahi başlanıyor.

Muhalefet yapan cumhurbaşkanı dahi olsa mümkün mertebe her fırsatta susturulmaya çalışılıyor.

Hükümette olan İslam Cumhuriyeti Partisi, imam Humeyni'nin de desteğini alarak kendisi dışındakilerle o kadar sürtüşmüştü ki, kendisine darbe yapılmasından tedirgin olmaya başlar hale gelmişti. (Rafsancani, 2006: 124)

7 haziran 1981'de bütün muhalif gazeteler kapatılıyor. Bunu öğrenen Rafsancani bu olayı cesur bir adım olarak değerlendiriyor. İleride bu hareketin beni Sadr'ı azlediş sürecinin fitilinin ateşlendiği hareket olduğunu görmüş olacağız. Planlı bir şekilde, görevden alınacağı günün yaklaşmaya başladığını hisseden Beni Sadr, miting için çağrı yapmasına rağmen pek bir rağbet olmuyor, olanlar da halk arasındaki hükümet örgütlenmeleri ile dağıtılıyor. Askere ve polise gerek kalmadan halk içindeki küçük örgütlenmelerle muhalefet susturuluyordu.

Bu arada imam Humeyni ülkenin hukuk devleti olduğunu kanunlara uymayanları diktatör ve Muhammed Rıza Pehlevi olarak niteliyordu. Beni Sadr'ın ölüm korkusuyla ülke dışına çıkma haberlerinin geldiğini ifade ettiği 9 haziranda, ilk kez Beni Sadr ve devrim karşıtlarını aynı kefeye koyarak bahsediyor.

İmam tarafından sürekli küçük düşürücü ifadelerle nitelenen Beni Sadr kaçmış ve nerede olduğu bilinmemekteydi. Beni Sadr taraftarlarına meclis korumalarının silah çekmesine kadar varan baskılar artarak devam ediyordu. Bu arada şah zamanı karşı çıktıkları bir yasayı meclisten geçiren hükümet halka toprak ve konut dağıtımına başlayacaktı.

Beni Sadr'a destek mesajı veren milliyetçiler, solcular, liberaller ve kendilerinden ayrılan İslami gruplar hain ve düşman ilan ediliyor ve yoğun bir şekilde sindirilmeye çalışılıyordu. Zira tek vatan haini olmama kıstası artık, imama kayıtsız şartsız itaat etmek olacaktı.

Sokaklarda eylemler ve çatışmalar artacak, her gün onlarca şiddet eylemi ve polis çatışması haberleri gelecekti. Fakat devrim muhafızları hızlı ve etkin çözümler bulacak, birçok kişi göz altına alınacaktı. Mahkemeler ise devrimin ilk günlerindeki hızına yeniden kavuşacak ve yakalanan kişiyi aynı gün mahkemeye çıkarıp, aynı gün cezasını vererek idam edecek ya da hapse atacaktı.

21 haziranda meclise oylatılan Beni Sadr'ın görevden alınması kararını 22 haziranda Humeyni'ye onaylatarak yürürlüğe koyacaklardı. Humeyni Beni Sadr'ı meclisin yani halkın kararlarına uymamakla itham ederken, meclis ise aldığı kararı Humeyni'nin insiyatifine sunacak ve o makamın kararı onaylamasını bekleyecekti.

İslam Cumhuriyeti Parti binasına bombalı saldırı düzenlenecek 74 kişi vefat edecekti. Bunların 27'si milletvekiliydi. Fakat hükümet bunları 72 olarak lanse edecek ve Kerbela'daki 72 kişiyle özdeşleştirip propagandaya dönüştürecekti.

Beni Sadr yaklaşık 2 ay geçmesine rağmen ülkede bulunamıyordu. Geride bıraktığı arkadaşları ise zaten devrim öncesi mevcut hükümetteki kişilerle arkadaşlardı. Kendisi de Fransa'da Humeyni'yi evinde misafir eden ve Humeyni ile devrim sonrası İran'a gelen kişiydi.

Şah dönemi bölgenin en güçlü ordularından olan İran'ın Saddam karşısında etkili bir savaş çıkartamaması mollalar rejimini de şaşırtıyor, sürekli ordunun daha fazla kapasitesi olduğundan ve bilinçli şekilde ordunun savaşmadığından bahsediyordu.

Ortam o kadar gergin ki sürekli suikastler ve terör eylemleriyle çalkalanıyor ülke. Buna mukabil özgürlük isteyen herkesin de terörist damgası yediği bir ortam. Rafsancani bazı geceler güvenlik gerekçesiyle eve gitmiyor geceyi sokakta geçiriyordu.

Ne doğu ne batı diyen rejim yavaş yavaş doğu bloğuyla iç içe girmeye başlıyordu. Sosyalist gruplar muhalefette sert tutum takınmıyorlardı. Çünkü ülke yavaş yavaş istedikleri yöne, liberalizm ve batı karşıtlığından dolayı giriyordu.

Rejim, Irak'taki Kürt grupları müttefik, İran'daki Kürt grupları ise isyan içerisindeki düşman olarak görüyordu.

Fıstık ihracatı için ucuz döviz kuru yardımı yapılması ailecek fıstık tüccarı olan Rafsancani için dikkat çekici bir gelişme.

Beni Sadr'ın Türkiye'ye sonra da Fransa'ya kaçmasının ardından 1 ay geçecek ve eşi ve çocuğu da Fransa'ya kaçacaktır. Muktedir hükümet nasıl gittikleri konusunda bilgi sahibi değildir.

Muhafiflerin bu kadar rahat saldırıda bulunup, etkili olmalarını yıllarca kendilerinin içinde olmalarına ve kendilerini iyi tanımalarına bağlıyor Rafsancani.

Rafsancani 15 Ağustos 1981'de Irak savaşının bir yıpratma savaşına dönüştüğünden bahsederek Saddam'ın da arzusu buydu diye özeleştiriyor. (Rafsancani, 2006: 214)

Rafsancani Irak savaşının cephelerinin hareketsizliğinden yakınıyor ve neredeyse cephe komutanlarına her fırsatta baskı kuruyordu harekete geçilmesi için.

Eskiden İngiliz büyükelçiliğinde çalışmış bir İranlı'nın olayların arkasında İngiltere'nin olduğunu söylemesine pek kulak asması oldukça ilginç. Kuzey Kore ve Sovyetlerle askeri anlaşmalar ve üretim planları yapılarak ihtiyaç duyulan askeri ürünlerin bir kısmının İran'da üretilmesi hedefleniyor. 23 mm'lik

uçaksavar mermilerini de Sovyetlerle birlikte İran'da üretmeleri konusunda karar alındı. Zira Rafsancani Irak'la daha fazla mücadele için çok fazla insan gücüne, silaha ve cephaneye gerek olduğunu ifade etmişti. Savaş o denli yıpratma savaşına dönmüştü öyle ki birkaç kilometrelik ilerleyiş için birkaç yüz kayıp vermek durumunda kalıyorlardı.

Yine başbakanlık binasına koyulan bir patlamayla bütün hükümet üyeleri öldürüldü. Hükümet düştü. Bir önceki saldırıya uğrayan ve bütün üyeleri öldürülen hükümetin yerine 23 bakanlı bir hükümet kurulmuştu fakat bu sefer 15 bakanlı bir hükümet kurulabildi. Zira partide yetmişmiş eleman problemi baş göstermeye başladı. Öyle ki lisans eğitimine yurt dışına yollanan bir öğrenci dahi çağrılarak partide görevlendirildi.

Rafsancani ülkedeki güvenlik problemiyle ilgili ise cuma namazlarında çelik yeleklerle namaz kıldığını ifade ediyor.

Suikastler sonucu yerlerine gelecek yöneticilerin neredeyse tamamını Rafsancani ve Hamaney'in liderliğini yaptığı çekirdek ekip belirliyor. Daha sonraki cumhurbaşkanı ve başbakanlık seçimlerinde artık kendi partilerinin bile bu konudaki muhalefetiyle karşılaşacaklardı.

Birçok barış araçlarının tekliflerine rağmen barışı asla kabul etmeyen rejim üç şartta ısrarcı: Irak'ın kayıtsız, şartsız geri çekilmesi, Saddam'ın yargılanması, savaş tazminatı ödenmesi.

Saddam'ın savaşı Arap-Fars savaşı olarak adlandırmasından çekinse de Arap ülkelerinin İran ile yakın ilişki kurmak istemelerinden, gelişmelerin o yöne doğru ilerlemediğini ifade ediyor. İçerisinde Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Bülent ULUSU'nun da bulunduğu İslam Konferansı örgütünün arabuluculuk heyetinin içerisinden edinilen bilgiyle artık İran'ın eskisi gibi savaşın Arap-Fars, Sünni-Şii savaşına dönüşmesinden korkmadığını anlıyoruz.

İsrail'in Lübnan'a saldırarak 300'den fazla kişinin ölümüne 800 den fazla kişinin yaralanmasına sebebiyet vermesine Orta Doğu'daki devletlerin tepkisiz kalmasını Arap Devletleri'nin sessizliği şeklinde yorumlaması hayli ilginç.

Ülke Anayasa Konseyi uyarılarda bulunarak sol eğilimlerin güçlenmesi tehlikesinden, devrim mahkemelerindeki aşırılıklardan, Sovyetler, Libya ve Suriye ile olan ilişkilerin çoğalmasından şikayet edecekti. Anayasa Konseyi dahi bu durumlardan endişe duymaya başlamıştı.

Filistin'in, hem rejimle hem de ülkeyi terk eden Beni Sadr ve yandaşlarıyla görüştüğü ortaya çıkan El Fetih ile İran'ın arasını yapmaya çalışmalarından bahsediyor. (Rafsancani, 2006: 394)

Ziyarete gelen İtalyan Askeri Ateşesinin bölgedeki petrol üreticilerinin Saddam'ın İran'dan geri çekilmesini ve İran'a 60 milyar dolar tazminat vermeyi kabul ettiklerini fakat Saddam'ın yargılanması isteğinden vazgeçmesini istedi. İran cevap olarak geri adım atmayacağını ve savaşı sürdürmekte kararlı olduğunu bildirdi.

Rafsanjani, yaptığı keskin ve sert siyasi faaliyetlerin bir yerden sonra pişmanlığını yaşamışçasına patlamalar sonrası şu sözleri söylüyor: 'Dün geceye kadar Beni Sadr'ın azledilmesi ve liberallerin iş başından uzaklaştırılması sebebiyle sevinçli ve mutlu olan insanlardaki üzgün ve matemli çehreleri müşahade ettim' (Rafsanjani, 2006: 435)

Ülkede öyle bir ortam vardı ki sanki rejim muhalefeti yok ettikçe, terör saldırıları da hükümeti yok ediyor ve mecliste olabildiğince ilk oluşumdaki oran korunuyor gibiydi. Devrimi gerçekleştiren liderlerin neredeyse tamamı artık yaşamıyordu. Her saldırı sonrası onlarca hükümette görevli partiliyi kaybetmelerine karşın imamın desteğiyle yeniden dirildiklerini ifade ediyor.

Neredeyse bütün neslin yenilenmesine rağmen imam Humeyni asla geri adım yok diye mesajlar veriyordu. Gerek Rafsanjani'nin gerekse de imamın demeçlerinden insan canından ziyade rejimin sistematikleştirilmesinin her şeyden önemli olduğunu düşündüklerini anlıyoruz.

Cenazelerde feryat figan ağlayanları tenkid edercesine kendisinin böyle bir şey yapmaktan hoşlanmadığını ifade ediyor. Kendi milletvekillerinin bile halktan beter feryat figan ağladıklarından şikayet eden Rafsanjani, kalabalığın kontrolsüz bir güç olduğunu ifade ederek izdihamdan ölenlerin patlamadan ölenlerden fazla olmasından korkulduğunu söylüyor. (Rafsanjani, 2006: 449)

Rejim unsurları mümkün mertebe tam hakimiyet peşindeler. Tam hakimiyet kuramadıkları yörelerdeki medreselerin dahi yanına yenilerin inşa ediyorlar. Hatta tarım bakanlığının köylerde yapması gereken çalışmaları kordine eden birimler dahi rejimin Cihad birimiyle görev çakışması yaşıyor ve sonunda Cihad birimine bağlanıyorlar. (Rafsanjani, 2006: 53)

Rafsanjani rehine krizini, üçüncü bir dünya ülkesinin dünyanın süper güçlerine meydan okuyabileceğinin ispatı olarak görmüştür. Ancak sonraları "Eylemin İran tarihinde büyük bir eylem olduğunu, fakat edindiğim tecrübelerden eylemin yanlış olduğu kanaatindeyim" şeklinde bir görüş beyan etmiştir. (Gözcü, 2019)

Sonuç

20. yüzyıla girerken İran'da âyan, önce Kaçar hanedanını dize getirecekti sonra Rıza Han'a boyun eğecekti. Onun gidişi sonrası oğlu zamanında yine etkin güç olarak karşımıza çıkan seçkinler sınıfı, milliyetçilerin saf dışı bırakıldığı darbeyle yeniden etkisini yitirecekti. Ta ki önce sosyalistlerin, ardında da milliyetçilerin örgütlediği şaha karşı ayaklanmaların yönetimini ele geçiren ulemanın, İran Halk Devrimi'ni İşlam Devrimi'ne dönüştürmesine kadar.

şah Muhammed Rıza toprak sahibi olmaları hasebiyle ekonominin ve "Merci-i Taklîd" olmaları hasebiyle siyasal kararların ulemanın elinde bulunmasının önüne geçmek için "İnkılab-ı Sefid" dediği "Ak Devrim" kanunları da dâhil elinden gelen her şeyi yapmış fakat başarısız olmuştur. Bunlara İşlamiyet öncesi Pers Tarihi'ne daha fazla önem vererek bir ulus devlet inşa etme çalışmaları da dâhildi. Gücü elinde toplayabilmek adına halkı olabildiğince dini otoriteden uzaklaştırmak istedi. Bu da ulamanın şaha, batının ajanı ve "Yezit" suçlamasını yöneltmesine yol açtı.

Göstericilerin söylemlerine baktığımızda en önemli istek özgür düşünce ve fikir hürriyetidir. şahın karşısında oluşan muhalefetin İşlam devrimi ya da İşlam devleti gibi bir talebinin olmadığı mollaların dışındaki diğer muhaliflerin açıklamasıyla ortaya çıkmakta. Hatta dönemin dini grupları dahi şahın devrileceğinden, ülkede rejimin değişeceğinden ve nasıl bir rejim tesis edileceğinden habersizce muhalefete devam etmekteydiler.

İran İşlam Devrimi; İran yönetiminde güç sahibi ve son güç odağı olan ulema sınıfının bir başarısıydı. Her ne kadar son güç odağı olsalar da ulema olarak ilk kez İran tarihinde yönetimdeydiler. Hilafetle yönetilen diğer İşlam ülkelerine benzetilse de şia mantalitesinin kendine has usul ve yöntemleriyle İran'a has bir yönetim şekillenmişti.

Bu devrimin toplumun tamamının desteğiyle gerçekteşiği aşıkâr olsa da devrim sonrası diğer muhalif paydaşların tamamının sert bir biçimde sindirilmesi, oldukça ilgi çekici bir gelişme olacaktı. Devrim öncesi muhaliflere silah dağıtan örgütlerin, devrim sonrası rejimle ihtilafa düşmeleri neticesinde rejim tarafından yok edilmelerine şahit olacaktık. Hatta öyle ki kendilerine devrim sırasında yardım eden ordudaki askerlerin dahi idam edilmelerine şahit olacaktık.

Aslında devrim daha gerçekteşişirken kendi muhaliflerini de yaratmaya başlamıştı. Çünkü insanlar şah'tan şikâyet ettikleri konuların yeni yönetimde de yaşandığını görmekten büyük üzüntü duymaya başladılar. Aslında şah'ı devirerek farklı bir dikta rejimini

iktidara getirdiklerini anladıklarında çok geç olmuştu. İran halkının özgürlük emelleriyle Şah'ı devirmesi sonucu gerçekleştirdiği halk devrimine, planlı bir şekilde mollaların darbe yaptığı sonucu ortaya çıkmıştı.

1979 devrimi aslında İran'ın neredeyse bütün kesimlerinin katıldığı bir halk devrimiydi. Fakat halkın devriminin yönetimini mollaların bir iç darbeyle ele alması sonucu süreç, böyle bir tabloya evrildi. Bunu da devrimin ilk 10 yılındaki bütün muhaliflerin ölüm ve hapis cezalarıyla susturulmasından anlıyoruz.

Rejimin ilk yıllarındaki siyaset-devlet-rejim üçgeninde yapılan faaliyetleri özetlemek gerekirse; Devlet kademelerine ve mevcut sitemin organlarına paralel yapılar oluşturulmuş yani şahtan kalan bütün devlet mekanizması yapılabiliyorsa kopyalanıyor yapılamıyorsa yüzde yüz yapısı değiştirilerek rejime entegre ediliyordu.

İlginç bir nokta olarak da şaha karşı duyulan kını görebiliriz. Amerika, şahı vermedi diye Tahran'daki ABD büyükelçiliğini basıp çalışanları rehin alanları sahiplenen Humeyni, daha sonra ABD bazı girişimlerde bulunup başarısız olunca, diplomatik ilişkileri kesen ABD'nin sert bir tokadı ile karşılaşılıyor; Saddam'ın İran'a ani saldırısı ve başlayan savaş. Bir süre sonra hızla toprak kaybeden İran, Jimmy Carter başkanlığı Ronald Reagan'a devrettiği an rehinelere serbest bıraktığını söylüyor ve rehinelere kurtarmak R. Reagan'a nasip oluyor. Rafsancani'nin son dönemlerinde rehine meselesinin bir hata olduğunu söylemesi de şah ve parası için bu denli maceranın yanlış bir stratejik karar olduğunu gösteriyor.

İran, barış görüşmelerinde değişmez şart olarak sunduğu 3 şarttan biri olan Saddam'ın yargılanması maddesinden her ne kadar barışmak için feragat etmiş gibi görünse de önünde sonunda bu şartını gerçeğe çevirecekti. Zira bu direktikleri şartı yıllar sonra Amerika ile girecekleri bölgesel oyunlar sırasında yerine getireceklerdi. Daha sonraki cumhurbaşkanlarından Ahmedinejad'ın da *"ABD'ye Afganistan ve Irak'ta yardım ettik ama Bush bizi öcü gibi lanse etti"* sözünden açıkça anlaşılacağı üzere bu şartı önünde sonunda gerçeğe dönüştürecekti.

Devrimi gerçekleştiren bütün arkadaşlarını ve dostlarını en azından siyaseten yok eden Humeyni'nin, öğrencileriyle yürümek istemesi acaba babasız büyümesinin kendisinde oluşturduğu psikolojik durum muydu bilinmez ama haksızlıklara karşı fark ettiği an dimdik duran devrim önderlerinin aksine Rafsancani'nin, siyasi olarak haksızlığa uğrayınca İran'daki demokrasinin keyfileştirilmesinden şikâyet etmesi oldukça manidar bir yaklaşımdır.

şahın lağvedilen nükleer programı, şahın muhalefete nefes aldırmayan diktatörce yönetimi, toprak paylaşımı, kadınlara oy kullanma hakkı, baskıcı bir rejim haline gelmesi vb. uygulamaların şah sonrası da görülmesi, şahıtan sonra İran'da pek de değişen bir şey olmadığı izlenimini vermekte. Hatta uluslararası imajı çizilmiş, ölüm cezalarıyla anılan ve baskılarla özdeşleşen bir ülke çıkmakta karşımıza.

İnsanlar huzura, refaha ve özgürlüğe İslam'ın savunucularının söylemleri ile kavuşacağını düşünüp din adamlarına tabi olmayı seçtiler fakat zamanla yöntem, teknik ve taktik değişse de mantalitenin değişmediğini fark eden halk, devrimin İslamlaşmasına eskisi gibi yeteri kadar değer vermemeye başladı.

Kaynakça

- Abrahamian, E. (2008). *Modern İran Tarihi*. şendil, D. (Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Afary, J., & Anderson, K. B. (2012). *Foucault ve İran Devrimi - Toplumsal Cinsiyet ve İslamcılığın Ayartmaları*. Doğan, M. (Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Al Jazeera Türk . (2014, 02 02). *İran: Bir Devrimin Anatomisi - Al Jazeera Türk Belgesel*. 29 09, 2020 tarihinde Youtube: <https://www.youtube.com/watch?v=Y1SRxk2eU4g> adresinden alındı
- Algar, H. (1998). Humeynî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 18, s. 358-364). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Anadolu Ajansı. (2019, 01 07). *Rafsançani'nin Kızı: Babamın Eceliyle Öldüğüne İnanmıyorum*. 10 02, 2020 tarihinde <https://www.aa.com.tr>: <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/rafsançaninin-kizi-babamin-eceleyle-oldugune-inanmıyorum/1357972> adresinden alındı
- Ayetullah Haşimi Rafsançani Dokümantasyon Merkezi. (2021). *Ayetullah Haşimi Rafsançani'nin Biyografisi*. 10 27, 2020 tarihinde <https://rafsanjani.ir>: https://rafsanjani.ir/hashemi_at_a_glance adresinden alındı
- Azer, S. (1942). *İran Türkleri*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- Clawson, P. (1991, 01 29). *Iran And The Gulf*. 20 10, 2020 tarihinde [washingtoninstitute.org](http://www.washingtoninstitute.org): <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/iran-and-the-gulf-can-saddam-drag-it-in> adresinden alındı

- Çitçioğlu, E. (2015). *İran'ı Anlamak*. Ankara: Başkent Üniversitesi Basın Yayın ve Halkla İlişkiler Bürosu.
- Esfandiari, G. (2017, 01 10). *What Rafsanjani Takes To His Grave*. 10 08, 2020 tarihinde <https://www.rferl.org:https://www.rferl.org/a/iran-rafsanjani-secrets-he-takes-to-the-grave/28224008.html> adresinden alındı
- Gözcü, N. (2019, 04 01). *Rafsanjani Hatıralar*. 10 13, 2020 tarihinde www.iramcenter.org:https://iramcenter.org/hasimi-rafsanjani-hatiralar/?send_cookie_permissions=OK adresinden alındı
- Hürriyet. (2002, 06 08). *Saddam Diplomasi Atağına Kalktı*. 10 15, 2020 tarihinde <https://www.hurriyet.com.tr:https://www.hurriyet.com.tr/gundem/saddam-diplomasi-atagina-kalkti-38402000> adresinden alındı
- Hüseyin, A. (2011). *İran'da Devrim Ve Karşı Devrim* (3 b.). Cevdet, T. (Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Işık, S. (2017). Filozof, Şah ve Ayetullah: Foucault ve İran Devrimi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 4(1), 41-73. doi:10.26513/tocd.306610
- Koç, M. A. (2019). Kitap Değerlendirme: Son Devrimci Ayetullah Humeyni. *Turkish Journal of Shiite Studies (Şiilik Araştırmaları Dergisi)*, 1(1), 164-175.
- Kurtuluş, R. (2019). Muntazırî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (Gözden Geçirilmiş 3. b., Cilt Ek-2, s. 319-321). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Marshall, P. (1994). *İran'da Devrim Ve Karşı Devrim*. Kutluğ, B. (Çev.). İstanbul: Z Yayınları.
- Moazami, B. (2018). *İran'da Devlet, Din ve Devrim*. Bilgen, B. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Moin, B. (2005). *Son Devrimci Ayetullah Humeyni*. Cem, O. (Çev.). Ankara: Elips Yayınları.
- Öz, M. (2019). Tâlekânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (Gözden Geçirilmiş 3. Basım b., Cilt Ek-2, s. 582-583). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Paşaoğlu, M. T. (2019). İslamî Devrim Nedir?: 1979 İran Örneği. *İnsan ve İnsan*, 6(20), 307-323. doi:10.29224/insanveinsan.409392
- Rafsanjani, H. (2006). *Hatıralar*. Uygur, H. (Çev.). İstanbul: Pınar Yayınları.
- Rahmeti, A. (2014, 12 26). *Tahran ABD Büyükelçiliğinin İşgalindeki Sırlar*. 10 12, 2020 tarihinde <http://www.pezhvakeiran.com:>

<http://www.pezhvakeiran.com/maghaleh-66388.html>
adresinden alındı

- Sarıkaya, Y. (2012). *Geçmişten Günümüze İran: Tarih, Siyaset, Toplum ve Kültür*. Türk Akademisi Siyasi Sosyal Stratejik Araştırmalar Vakfı, Dış Politika Araştırmaları Merkezi. (2. Rapor). TASAV.
- şark'ul Avsat Türkçe. (2017, 11 17). *Haşimi Rafsancani'nin Ailesi Onun Ölüm Nedenini ve Yazdığı Anıların Akibetini Araştırıyor*. 10 04, 2020 tarihinde <https://turk-archive.aawsat.com/>: <https://turk-archive.aawsat.com/2017/11/article55365459/hasimi-rafsancaninin-ailesi-olum-nedenini-yazdigi-anilarin-akibetini-arastiriyor/> adresinden alındı
- şen, G. (2010). Kitap İncelemesi: Modern İran Tarihi - Ervan Abrahamian. *Orta Doğu Etüdleri*, 1(2), 179-188.
- Toprak, M. (1998). Ebu'l-Kasım HÛÎ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 18, s. 309-311). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Üşenmez, Ö. (2015). İran Ve Rejim İstikrarı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(3), 389-407.
- Üzüm, İ. (2006). Murtazâ Mutahharî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde. (Cilt 31, s. 372-374). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.